

1. Het noordportaal van de Grote Kerk in Zwolle voor de restauratie (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

DE 'BEMOEIJINGEN' VAN KOCH

P.J.H. CUYPERS, F.C. KOCH EN
DE RESTAURATIE VAN DE
GROTE KERK IN ZWOLLE
1875-1898

JACCO VROMEN

Vanaf 1875 werden in Zwolle herstellingswerkzaamheden voorbereid voor de Grote of Sint-Michaëlskerk. De deplorabele toestand waar de kerk zich op dat moment in bevond werd in 1896 als volgt omschreven: 'De muren brokkelden af en waren op verschillende plaatsen voor een goed deel vergaan. De ramen hadden dringend herstelling nodig, ja men vreesde dat zij bij de een of andere stormvloed zouden inwaaien. Het noordportaal was vervallen en van zijn spits beroofd' (afb. 1).¹ De werkzaamheden aan de driebeukige hallenkerk zouden in 1882 uitmonden in een ingrijpende restauratie, die onder toezicht stond van rijksadviseur P.J.H. Cuypers (1827-1921). De restauratie zelf werd uitgevoerd door de Zwolse architect F.C. Koch (1840-1917).

In de literatuur wordt er over het algemeen vanuit gegaan dat Cuypers als rijksadviseur zijn stempel drukte op alle grote restauratieprojecten die mede gefinancierd werden door het Rijk. In dit beeld nemen de restauratiearchitecten die betrokken waren bij de uitvoering slechts een ondergeschikte positie in. Ze zouden slechts de aanwijzingen van Cuypers hebben moeten volgen. De concrete werkzaamheden van de uitvoerende architecten in relatie tot het restauratieontwerp blijven echter onduidelijk, waardoor het moeilijk is het aandeel van rijksadviseur Cuypers en de betrokken architecten te onderscheiden.² Ook in het geval van de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle wordt verondersteld dat Cuypers verantwoordelijk was voor de restauratieplannen en dat Koch enkel uitvoerend architect was.³ Nieuw en belangrijk bronnenmateriaal uit diverse archieven biedt niet alleen een helder overzicht van dit restauratieproces aan het einde van de negentiende eeuw, maar geeft ook een veel genuanceerder beeld van de relatie tussen Cuypers en Koch.⁴ Tevens brengen deze bronnen de rol die referendaris V. de Stuers (1843-1916) achter de schermen speelde voor het voetlicht. Het materiaal bevat onder andere meerdere restauratietekeningen van Cuypers én van Koch – die onderling opvallende verschillen vertonen – en een uitgebreide documentatie van het gehele restauratieproject. In dit artikel staat de wisselwerking tussen rijksadviseur Cuypers en restauratiearchitect Koch centraal. De concrete restauratiewerkzaamheden zelf worden slechts zijdelings toegelicht.⁵

DE RELATIE CUYPERS-DE STUERS EN DE ONTWIKKELING VAN KOCH ALS ARCHITECT IN ZWOLLE

Op 8 maart 1874 werd bij Koninklijk Besluit het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst ingesteld, bestaande uit vijftien adviseurs en een secretaris. Naast advisering over kunstverzamelingen van het Rijk, werd het college gevraagd 'advies uit te brengen over de plannen en hunne uitvoering betreffende oprigting of herstelling van gebouwen geheel of gedeeltelijk ten kosten van het Rijk ondernomen'.⁶ De Stuers werd aangesteld als secretaris. Cuypers werd als adviseur benoemd vanwege

zijn ervaring als architect en zijn kennis van de restauratiepraktijk. Architect en hoogleraar Bouwkunde in Delft, E. Gugel (1832-1905), werd als tweede bouwkundige aan het college toegevoegd.⁷ Bij restauratieprojecten bleek dat het werk van de rijksadviseurs niet altijd ophield bij planbeoordeling en advies aan de minister van Binnenlandse Zaken, maar dat de adviseurs in sommige gevallen ook zelf restauratieontwerpen aanleverden. Hiervoor werd vaak een beroep gedaan op Cuypers.

Binnen het college ontstond met name tussen Cuypers en De Stuers een hechte band. Beide mannen wisselden een continue stroom aan informatie uit, waarbij De Stuers naar materialen, bouwstijlen en de voortgang van de restauratieprojecten vroeg en Cuypers zijn ideeën over restauraties en nieuwbouwprojecten ventileerde. Hoewel de onderlinge band vriendschappelijk was en De Stuers jarenlang intensief gebruik maakte van het advies van de rijksadviseur, was hij het niet altijd eens met de aanbevelingen en de ontwerpen van Cuypers. De Stuers was in sommige gevallen zelfs zeer kritisch over ontwerpen die in zijn ogen te vrij en niet-historisch gegrond waren.⁸

In 1875 trad De Stuers af als secretaris en werd hij benoemd tot referendaris van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen. Na zijn benoeming stelde hij in 1876 rijksadviseur Cuypers aan als ambtelijk architect der rijksmuseumgebouwen. Door de aanstelling van Cuypers als ambtenaar bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen, werd het voor De Stuers eenvoudiger om hem bij talloze nieuwbouw- en restauratieprojecten te betrekken.⁹ Fricties binnen het College van Rijksadviseurs leidden in 1878 tot de opheffing van het college, waarna Cuypers in functie bleef als rijksadviseur van de minister. Het uiteenvallen van het College van Rijksadviseurs maakte de weg vrij voor een gecoördineerd cultuurbeleid, gedomineerd door De Stuers en Cuypers.

De groeiende dominantie van Cuypers kwam niet alleen bij door het Rijk uitgevoerde restauraties of nieuwbouw naar voren, maar manifesteerde zich ook in de talloze restauratieadviezen van Cuypers aan derden. In Zwolle krijgen referendaris De Stuers en rijksadviseur Cuypers vanaf 1880 bij de restauratie van de Grote Kerk te maken met de Zwolse architect F.C. Koch. Over deze architect weten we niet veel. Koch trad vanaf in de jaren vijftig van de negentiende eeuw in dienst bij het architectenbureau van zijn oudere broer, W. Koch. De broers Koch ontvingen onder meer opdrachten voor het bouwen van villa's aan de rand van de Zwolse binnenstad en complexen arbeiderswoningen.¹⁰ Vanaf 1865 was F.C. Koch mede-eigenaar van het bureau en had hij bij absentie van zijn broer (inmiddels stadsarchitect in Kampen) de dagelijkse leiding. Hij had wel ervaring met nieuwbouw van diverse kerken en daardoor zeker enige kennis van historische bouwstijlen, maar het is niet bekend of F.C. Koch vóór

zijn aanstelling door de Hervormde Gemeente als restauratiearchitect, in 1880, al betrokken was geweest bij restauraties.¹¹ In ieder geval had Koch had zich rond deze tijd ontwikkeld tot een capabel architect, die samen met zijn broer een gerenommeerd architectenbureau leidde.¹² Waarschijnlijk heeft zijn lokale bekendheid een belangrijke rol gespeeld bij de keuze voor Koch als leidinggevend architect bij de restauratie van de Grote Kerk.

NAAR 'EENE GEHEELE RESTAURATIE IN HET BELANG DER KUNST'

Bij de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle was Cuypers al in een vroeg stadium betrokken (nog vanuit het College van Rijksadviseurs). Uit de bronnen blijkt dat vanaf het moment dat de kerkvoogden de rijksadviseurs via Gugel benaderden voor advies over het restaureren van enkele kerkvensters, het vervolgens Cuypers was die een grote rol ging spelen bij het verloop en de omvang van de restauratie.¹³ De Hervormde Gemeente had al in 1875 een bestek en ontwerpen voor het herstel van de vensters laten maken door de Zwolse stadsarchitect J.W. Bosboom (1860-1928).¹⁴ Na overleg in het college boden de rijksadviseurs niet alleen aan om advies te geven over de vormgeving van de vensters, maar verklaarden zij zich tevens bereid om kosteloos de Sint-Michaëlskerk te inspecteren.¹⁵ Zij waren namelijk niet enthousiast over de plannen van Bosboom. Cuypers kreeg samen met architect R. Redtenbacher (1840-1885), die in deze tijd als 'opzichter-teekeenaar' zowel in dienst was van het College van Rijksadviseurs als van Cuypers zelf, vanuit het college de opdracht om een nader onderzoek in te stellen naar de noodzaak van herstel.¹⁶ In de vergadering van het college gaf Cuypers aan dat de hallenkerk in Zwolle 'zeer verdient hersteld te worden en gemakkelijk te restaureren zal zijn'.¹⁷ Bij een vergadering van de kerkvoogdij op 8 maart 1875 stelde hij voor dat hij een plan voor 'eene geheele' restauratie van kerk zou opstellen 'in het belang der kunst'.¹⁸ Wat was begonnen met het vernieuwen van enkele vensters, groeide langzaam uit tot een omvangrijke restauratie.

De plannen van Cuypers werden in 1876 allemaal uitgetekend door Redtenbacher. Van deze tekeningen zijn een plattegrond, een opstand, een lengtedoorsnede, het noordportaal, de oostgevel, de noordzijde, detailtekeningen van venster- en kolomprofielen (blad I tot en met VI en VIII) en de situatie van de preekstoel bewaard gebleven. De tekeningen zijn tevens afgebeeld in de in 1921 gepubliceerde *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*.¹⁹ Nadat Cuypers de restauratieontwerpen had ingediend bij de Hervormde Gemeente, duurde het nog tot 1882 voordat rijkssubsidie werd verleend en de restauratie in gang kon worden gezet. Hier werden de nodige voorwaarden aan verbonden. Ten eerste dienden een volledig uitgewerkt restauratieplan, een

bestek en een begroting opgesteld te worden. Daarnaast werd de subsidie jaarlijks verstrekt, pas na goedkeuring van de opgestelde jaarlijkse begroting en de geplande werkzaamheden, en na beoordeling van de verrichte restauratiewerkzaamheden.

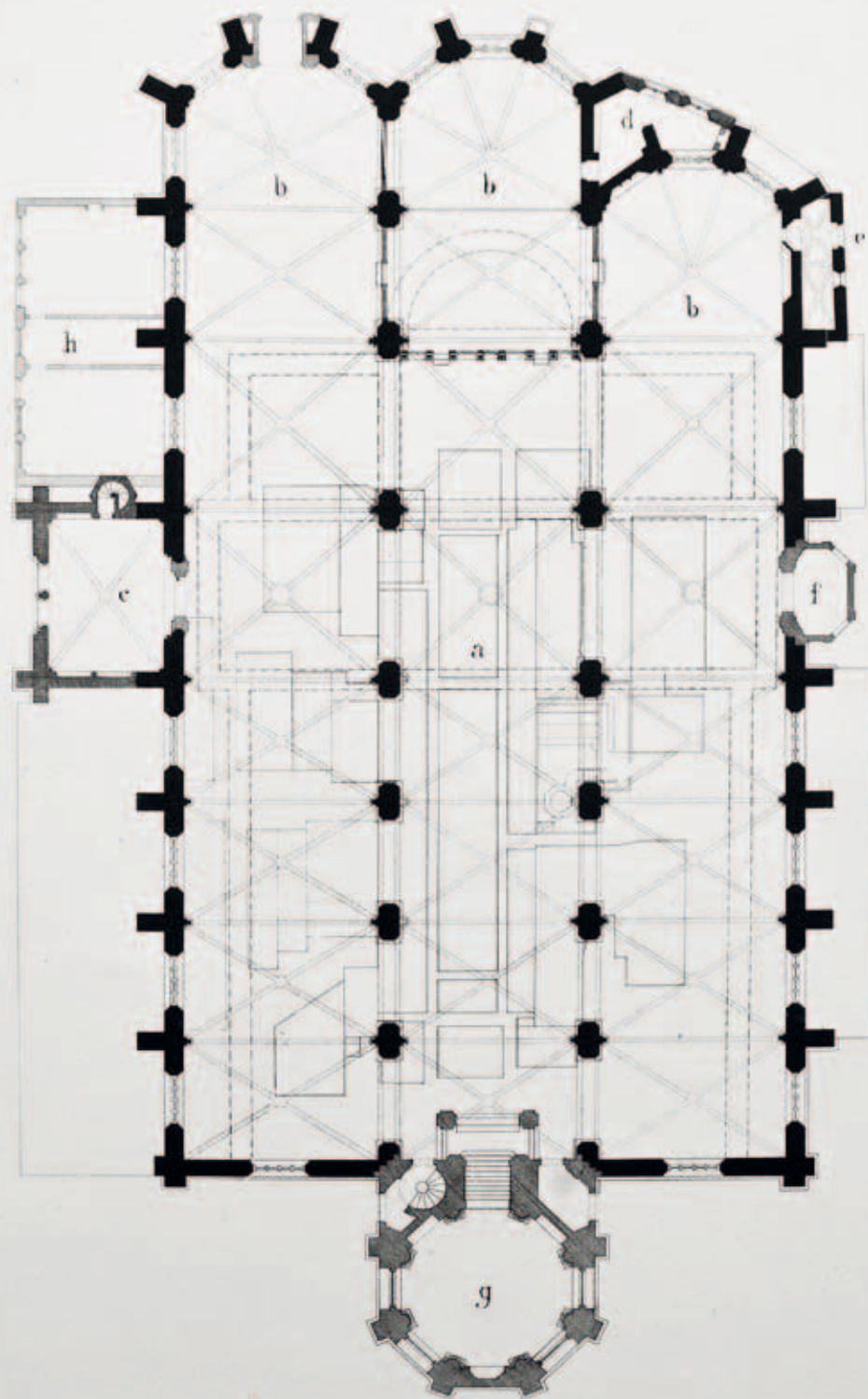
De werkzaamheden werden uitgevoerd onder leiding van Koch en werden gecontroleerd door Cuypers, nu vanuit zijn functie als architect der rijksmuseumgebouwen. Cuypers werd bij zijn inspecties in eerste instantie bijgestaan door architect J.G. van den Bergh (1824-1890), die echter al snel vervangen werd door restauratiearchitect L. Hezenmans (1841-1909).²⁰ Cuypers bracht tweemaal per jaar advies uit aan de minister over de stand van werkzaamheden en de uitgevoerde onderdelen. Daarbij adviseerde hij tevens over het wel of niet uitkeren van de subsidie. Vanaf 1882 verschenen er echter ook uitgewerkte ontwerptekeningen van de hand van Koch voor deze restauratie. Dit roept de vraag op wat nu precies de relatie is tussen deze tekeningen en de plannen van Cuypers uit 1876.

TWEE SETS MET RESTAURATIEONTWERPEN

In een brief aan het ministerie van 20 februari 1882 geeft het kerkbestuur aan dat Koch 'zich bereid heeft verklaard zich met die werkzaamheden te belasten, maar ons te kennen heeft gegeven, dat hij, alvorens over te gaan tot het maken van een bestek, gaarne met den ontwerper van het plan [Cuypers], een onderhoud zou hebben, ten einde met diens denkbeelden meer volledig bekend te worden'.²¹ Op basis van het plan van Cuypers maakte Koch een bestek, maar daarnaast zijn ook verschillende restauratietekeningen van hemzelf bekend. Het is opmerkelijk dat deze tekeningen meerdere verschillen tonen met de tekeningen van Cuypers.²² Voor het duiden van de invloed van Cuypers en van Koch op het resultaat van de restauratie is het interessant om de twee sets met ontwerpen te vergelijken.²³

De ontwerpen voor de plattegrond van de Grote Kerk van Cuypers en Koch zijn vrijwel identiek (afb. 2 en 3). De omliggende percelen, grenzend aan de kerkmuren, zijn wel ingetekend, maar de bebouwing daarvan is in de ontwerpen weggelaten. Een verschil tussen beide plattegronden is dat Koch het perceel van de kroeg 'het Wachtje' aan de oostzijde van de Hoofdwacht, in tegenstelling tot Cuypers, nog wel heeft weergegeven. Verder tonen de plattegronden verschillen in de toegangen en de vensteropeningen van de zogenaamde leprozenkapel (ten zuiden van het zuidoostelijke koor), en het 'stovenhok' ten noorden van het zuidoostelijke koor.²⁴ Daarnaast is opvallend dat de later dichtgezette toegang in het noordoostelijke koor nog op beide ontwerpen is ingetekend. Het ontwerp is dus gedurende de restauratie aangepast.

Een vergelijking van de ontwerpen voor de noordzijde van de Grote Kerk is alleen voor het noordportaal mogelijk, omdat van Koch geen tekeningen van de ge-

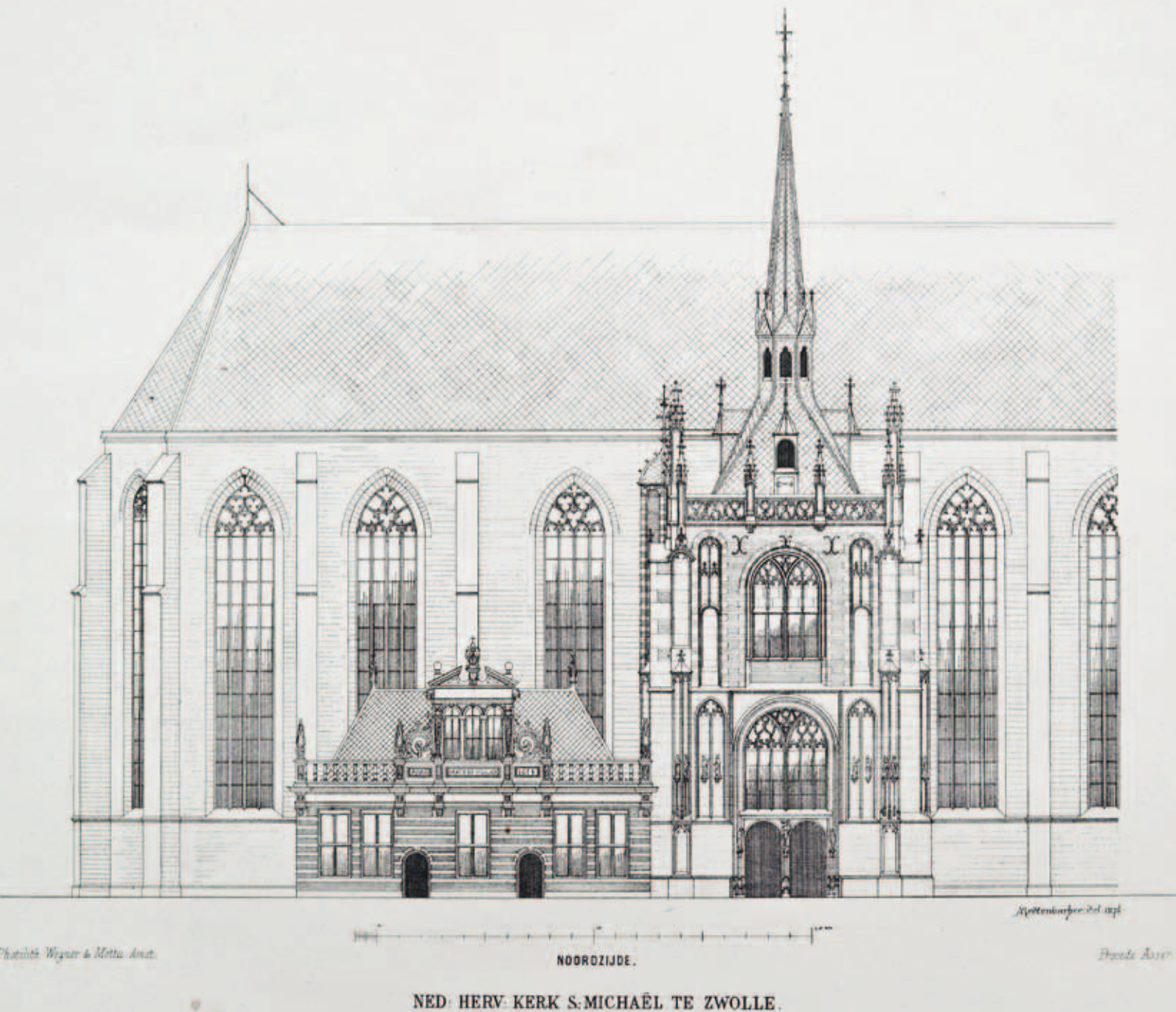
PLATTEN GROND.

NED. HERV. KERK S. MICHAEL TE ZWOLLE.

2. Restauratieontwerp van Cuypers, getekend door Redtenbacher in 1876, plattegrond (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

3. Restauratieontwerp van Koch uit 1882, plattegrond (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

4. Restauratieontwerp van Cuypers uit 1876, noordzijde (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

hele noordzijde bewaard zijn gebleven. De ontwerpen voor het noordportaal van Koch en Cuypers vertonen in hoofdlijnen gelijkenis, maar bevatten enkele opmerkelijke verschillen in detaillering (afb. 4 en 5). Zo is de spits van het portaal op de tekening van Koch anders vormgegeven dan in het ontwerp van Cuypers, en bekroond met een beeld van de aartsengel Michaël. Verder zijn de deuren en het ingangsportaal, het dakvenster, de tracering van de blindnissen en het grote venster op de verdieping verschillend in detaillering

en vormgeving. Ook is het portaal in het plan van Cuypers, in tegenstelling tot het ontwerp van Koch, voorzien van een baldakijn. Cuypers heeft daarnaast de aanwezige nissen in het noordportaal opgevuld met beelden van heiligen, terwijl Koch deze heeft leeggelaten. Voor wat betreft de pinakels op de hoeken van de begane grond en eerste verdieping, geeft Koch twee mogelijkheden weer: aan de rechterzijde het ontwerp van Cuypers en aan de linkerzijde langere en spitsere vormgegeven pinakels. Tot slot verschillen de verhou-

dingen van de begane grond en de eerste verdieping van het portaal. De tekening van Redtenbacher kent in verhouding een hogere verdieping dan het ontwerp van Koch.

De ontwerp-tekening van Koch uit 1884 voor de oostzijde van de kerk, met de drie koren en de kleine aanbouw met balustrade en pinakels, lijkt op het eerste gezicht een kopie te zijn van het ontwerp van Cuypers uit 1876 (afb. 6 en 7). Een belangrijk verschil is echter dat in het ontwerp van Koch het toegangsportaal in het noordoostelijke koor nog staat ingetekend en dat dit bij Cuypers reeds is verdwenen. Dit laatste is enigszins merkwaardig, omdat Cuypers dezelfde ingang op zijn plattegrond nog wel had ingetekend.²⁵ Ten slotte is het mogelijk om de profilering van de 'vergotiseerde' vensters van de Grote Kerk van Koch en Cuypers te vergelijken (afb. 8 en 9). In Cuypers' plan van 1876 zijn meerdere ontwerpen voor venstertraceringen weergegeven, waarbij de vormgeving was afgeleid van een oorspronkelijk (dichtgemetseld) venster in de noordgevel. Bij vergelijking van de ontwerpen van Koch en Cuypers, valt op dat bij een aantal vensters de profilering exacte gelijkenis vertoont. Model A, B en de twee voorbeelden van Koch ten behoeve van de noordgevel zijn één op één overgenomen van de plannen van Cuypers uit 1876. De andere voorbeelden van Koch (model B tot en met E) kennen echter subtiele verschillen in de positionering en samenstelling van de gotische motieven, waardoor nieuwe composities ontstaan.

Resumerend kan worden gesteld dat de plannen van Koch en Cuypers op hoofdlijnen grote overeenkomsten vertonen. In belangrijke mate lijkt Koch de plannen van Cuypers uit 1876 als leidraad, soms zelfs als direct voorbeeld, te hebben gebruikt voor zijn eigen restauratietekeningen. Dit gegeven wordt versterkt door een brief van Cuypers aan de kerkvoogdij van 1878, waarin hij stelt dat zijn plannen bij elke eventuele herstelling als grondslag zouden moeten blijven dienen.²⁶ Daarnaast geeft Cuypers in zijn advies aan de minister van 24 augustus 1882 aan dat het honorarium van Koch te hoog is vastgesteld, omdat tekeningen voor de herstelling 'voorhanden zijn [...] en de ingezonden doortrekken ook met behulp van voormelde tekeningen zijn vervaardigd.'²⁷ Koch stelt in een reactie dat het salaris niet te hoog berekend was. Hij rekende 5% voor het dagelijks toezicht op de werkzaamheden en 8% voor 'mijne bemoeijingen en werkzaamheden'.²⁸ Hoewel zijn inzet niet verder wordt gespecificeerd, is het in ieder geval duidelijk dat Koch zichzelf niet enkel als opzichter beschouwt. Ondanks het feit dat de plannen veel overeenkomsten vertonen, zijn er in detail en vormgeving duidelijke verschillen waar te nemen tussen de ontwerpen van Cuypers en Koch, met name bij het noordportaal, de oostzijde en de venstertraceringen. Verder zijn er van Cuypers geen tekeningen van wijzigingen aan de zuid- en westzijde van de Grote Kerk bekend, waarvoor Koch in de loop van het

5. Restauratieontwerp van Koch uit 1886, noordportaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

restauratieproces ontwerpen heeft gemaakt. Het is de vraag of de verschillen in de ontwerpen het gevolg zijn van de inbreng van de ideeën van Koch, als gevolg van zijn 'bemoeijingen en werkzaamheden', of dat zij de directe invloed van de rijksadviseur tijdens het restauratieproces weerspiegelen.

DE MACHT VAN DE RIJKSADVISING

Bij verschillende onderdelen van de restauratie blijkt uit de correspondentie en de restauratieontwerpen

6. Restauratieontwerp van Cuypers uit 1876, oostzijde (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

concreet de veelomvattende invloed van Cuypers als rijksadviseur. Hierbij waren niet alleen zijn ontwerpen van 1876 leidend, maar trad hij ook in verschillende situaties sturend en dwingend op in zijn adviezen aan het ministerie. Zo wendde Cuypers vanaf de start van de restauratie zijn invloed aan om de Grote Kerk te ‘zuiveren’ van de rondom aangebouwde woningen en winkels (afb. 10): ‘Wij meenen bij deze gelegenheid er

op te moeten aandringen dat het zoogenaamde “wachtje”, een gebouwtje dat de noordzijde van het koor zéér ontsierd, vóór de verdere herstelling worde afgebroken.’²⁹ Naast het ‘wachtje’ werd ook een groot deel van de bebouwing aan de zuidzijde van de kerk op advies van Cuypers gesloopt. Met betrekking tot de venstertraceringen werd een aantal ontwerpen van Cuypers door Koch één op één overgenomen en in de

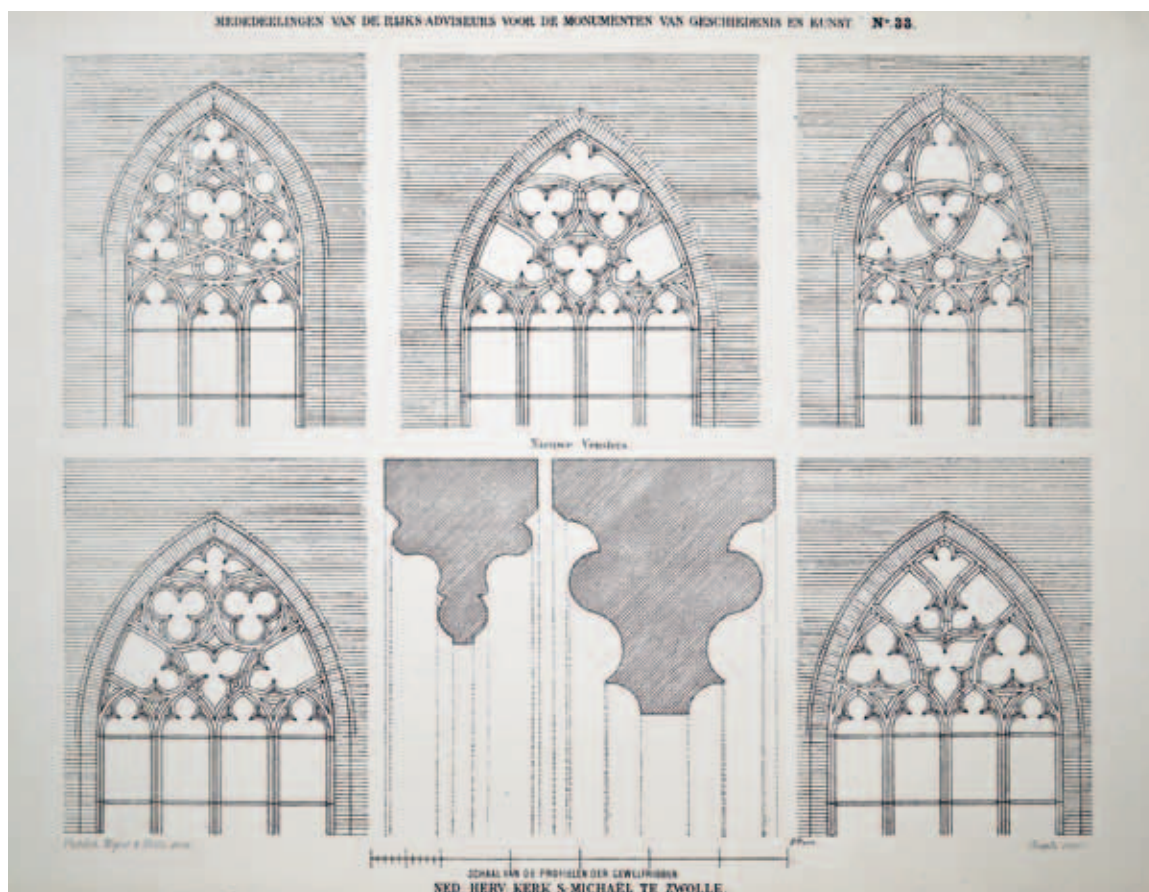

7. Restauratieontwerp van Koch uit 1884, oostzijde (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

noord- en zuidgevel toegepast. Ook het ontwerp voor de balustrade met pinakels op de sacristie, tussen het zuidoostelijke- en middenkoor, werd volgens Cuypers' plannen uitgevoerd.

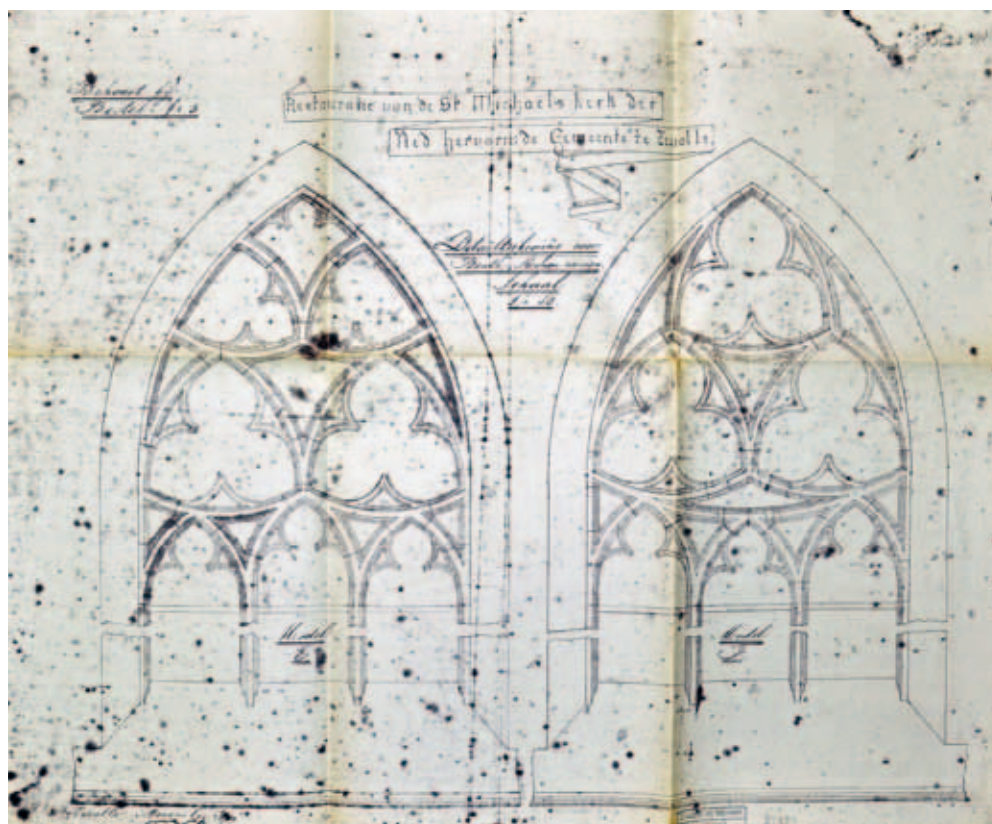
De invloed van zijn adviezen was verder illustratief bij zijn pleidooi voor het slopen van het ingangsportaal in de noordoostelijke koorsluiting. De kerkvoogdij wenste deze ingang te behouden. Cuypers adviseerde

de minister echter tijdens de restauratie om de subsidie afhankelijk te stellen van de sloop van het portaal. Hoewel de minister rond de oprichting van het College van Rijksadviseurs nog te kennen had gegeven 'dat het opvolgen van de wensen der Adviseurs in geen geval tot voorwaarde van te schenken subsidie zou worden gesteld', nam hij gedurende de restauratie van de Grote Kerk zonder uitzondering de adviezen van Cuypers

8. Restauratieontwerpen van Cuyper uit 1876 voor nieuwe vensters (*Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1879, uitgegeven in 1921)

9. Restauratieontwerpen van Koch uit 1882 voor nieuwe vensters, ontwerpen E en F (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

10. Uitsnede van de Grote Kerk uit het kadastrale minuutplan van Zwolle van 1832 met daarop zichtbaar de aangrenzende bebouwing (Dienst voor het Kadaster en Openbare Register, Apeldoorn: www.watwaswaar.nl)

over.³⁰ De minister had weliswaar de beslissingsbevoegdheid, maar leunde hierbij sterk op de visie van de rijksadviseur. De kerkvoogdij kon het zich niet veroorloven de subsidie mis te lopen en liet Koch de sloop van het portaal op de begroting plaatsen.

ONDERZOEK VAN KOCH NAAR DE 'OORSPRONKELIJKE' PORTALEN

Bij bovenstaande werkzaamheden had Cuypers met zijn eerdere plannen en met zijn adviezen concreet zijn stempel gedrukt op het ontwerp en dus op het resultaat van de restauratie. Bij de restauratie van het noordportaal en het zuidportaal was de rolverdeling tussen Koch en Cuypers minder eenzijdig. Daarnaast vervulde referendaris De Stuers tijdens de restauratie van het portaal een belangrijke sturende rol. De res-

pectieve ontwerptekeningen van Koch en Cuypers van het noordportaal vertonen wezenlijke verschillen, met name daar waar het de deuren en de spits betreft. Bij vergelijking van de tekeningen met de huidige situatie, blijkt dat hier uiteindelijk het ontwerp van Koch is uitgevoerd (afb. 4 en 5). Uit de bronnen komt naar voren dat Kochs ontwerp het resultaat is van de opdracht van de afdeling Kunsten en Wetenschappen om een intensieve studie naar de oorspronkelijke toestand te verrichten. Hoewel er al een ontwerp van Cuypers, getekend door Redtenbacher, voorhanden was, werd de juistheid van deze tekening door de Steurs betwist. Deze stelde in een brief aan Cuypers: 'Ik heb die tekeningen leeren wantrouwen, en daarom photographien gevraagd. Nu blijkt dat Redtenbacher op verschillende plaatsen heeft gefantaseerd [...]'.³¹ Hierbij werd inge-

11. Tekening van Koch van de noordzijde van de Grote Kerk, gemaakt in 1886 naar studie van het schilderij 'de Torenbrand van 1669' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

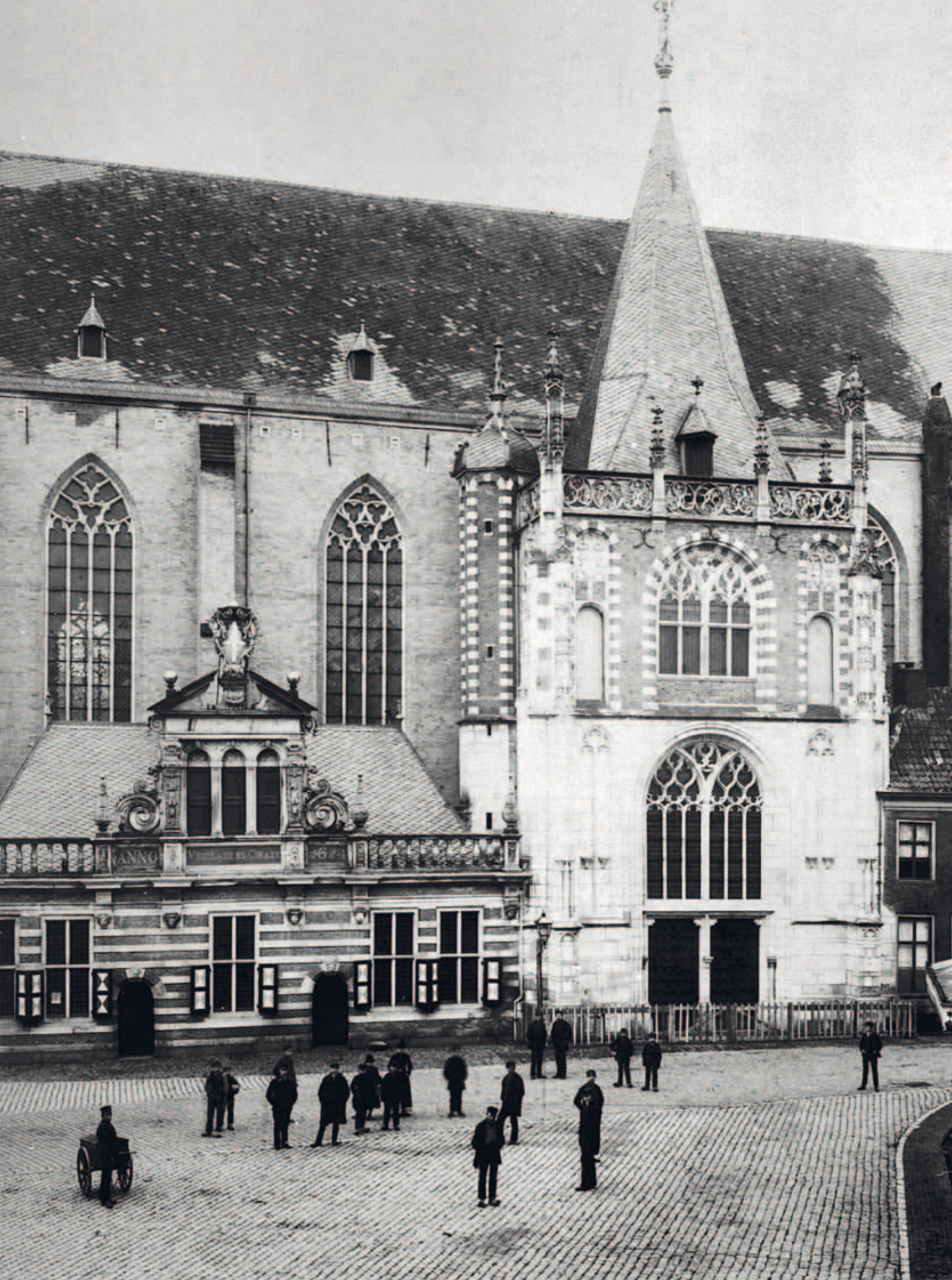
gaan op de verhoudingen en op de traceringen van de nissen op de hoeken van de eerste verdieping van het portaal.³² A. Mulder (1856-1936), die na de opheffing van het College van Rijksadviseurs als direct bouwkundig adviseur van De Stuers opereerde, stelde dat de tekeningen van de Redtenbacher 'totaal fout zijn, waar het hoogte en breedte aangaat'.³³

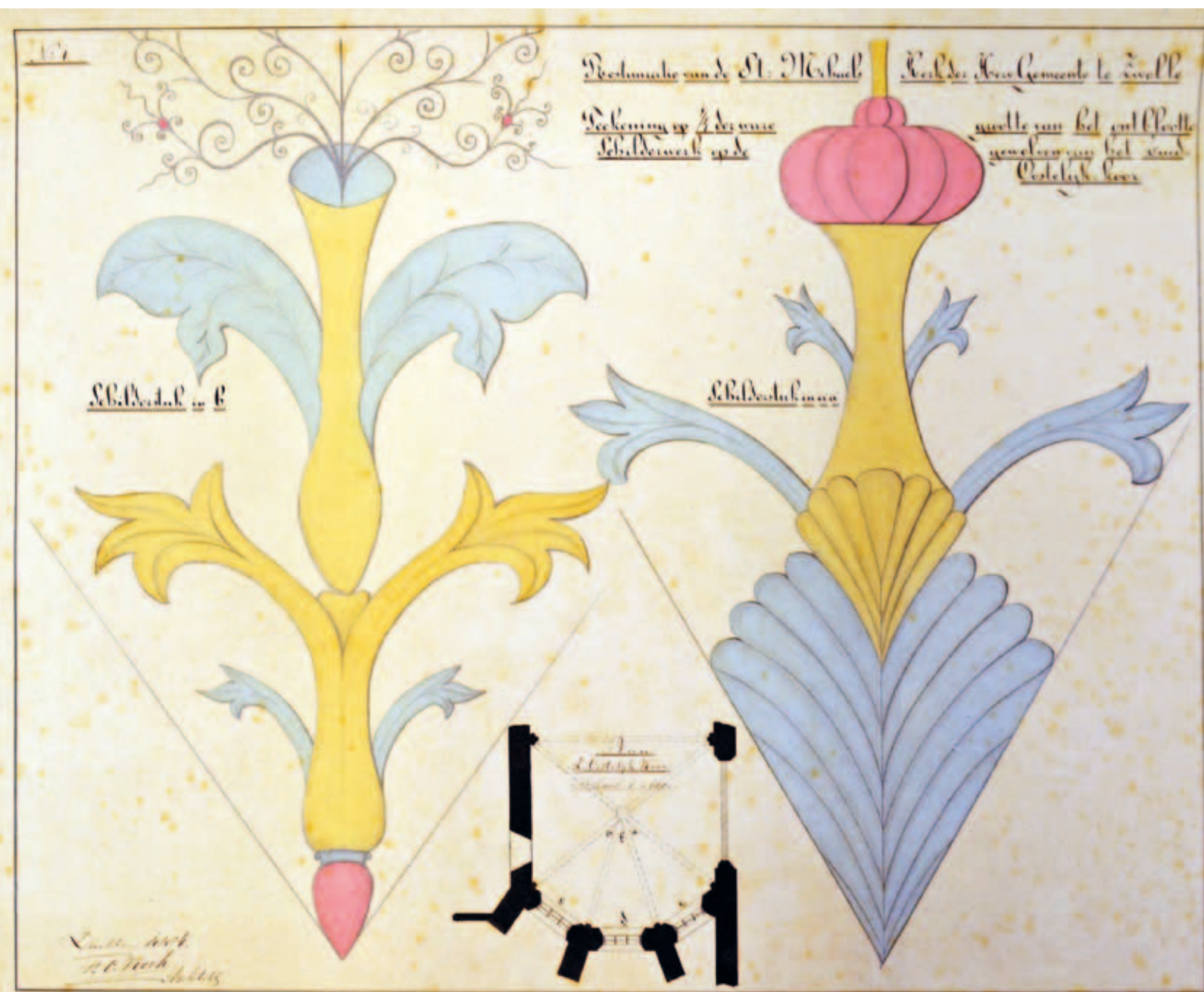
Om meer zekerheid te genereren over de oorspronkelijke toestand van het portaal, gaf de Steurs Koch de opdracht om twee schilderijen na te tekenen en te analyseren: een schilderij over de torenbrand van 1669 en een van het noordportaal van D. van Etten uit 1782.³⁴ Cuypers zal deze schilderijen waarschijnlijk ook gekend hebben, voordat hij zijn ontwerp maakte. Hij en De Stuers lieten zich bij restauratieontwerpen vaker inspireren door oude afbeeldingen. De referendaris probeerde in dat geval de oorspronkelijke toestand te achterhalen. Voor de architect Cuypers vormden de historische afbeeldingen vaak een inspiratiebron voor het toewerken naar een beeld van hoe het gebouw er idealiter zou moeten uitzien.³⁵ Koch op zijn beurt probeerde met het kopiëren van de schilderijen de oorspronkelijke ('primitieve') situatie van het noordportaal te 'reconstrueren' (afb. 11). Zo gaf hij aan dat op het schilderij van 1669 de 'tussen pinacles in de ba-

lustrade in primitieven toestand verkeerden; doch de hoekpinacles voorzeker niet.'³⁶ Voor de toegangsdeuren van het portaal stelde Koch dat het bestaande kozijn met de halfronde dagopeningen van latere tijd moest dateren.³⁷ Daarnaast hield hij zich bezig met het perspectief van de schilderijen, om zo de verhoudingen van de verschillende verdiepingen van het noordportaal in het ontwerp te kunnen verbeteren. De Stuers schreef aan de hand van de bevindingen van Koch aan Cuypers dat de ronde bogen boven de twee deuren niet juist waren en dat er in de oorspronkelijke situatie sprake was van rechte lateien op kraagstukken. De referendaris drong vervolgens aan op het herstel hiervan. Wat de kapvorm betreft vond De Stuers dat men bij de restauratie de [...] schilderijen zou moeten volgen, niet 'de phantasieën' van Redtenbacher.³⁸ Tevens zou het beeld van Michaël weer op de spits moeten worden herplaatst. Op het ontwerp van Koch werden ook de verhoudingen tussen de begane grond en de eerste verdieping van het noordportaal gewijzigd.

Aan de hand van de aanwijzingen van De Stuers en

► 12. De noordzijde van de Grote Kerk na de restauratie van het noordportaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

13. Documentatietekening van Koch uit 1884 van de bewaard gebleven gewelfschilderingen in het zuidoostelijke koor (Archief NAI Rotterdam)

de kopieën van de schilderijen van Koch bracht Cuypers advies uit aan de minister over het ontwerp van het noordportaal. De tracteringen van de steunberen en van de nissen (met de kruisbloemen) dienden veranderd te worden, de ankers moesten behouden blijven en het bovenste gedeelte van het venster op de eerste verdieping diende blind te zijn. Daarnaast moest nagegaan worden of de kraagstukken in de deuropeningen nog aanwezig waren en diende de vorm van de spits te worden aangepast, bekroond met het beeld van de aartsengel.³⁹ Ook kwamen de oude kraagstukken boven de toegangsdeuren weer tevoorschijn, waarbij de bestaande profilering gevolgd kon worden.⁴⁰ Zoals de eerder genoemde werkzaamheden de

invloed van Cuypers weerspiegelen, is het restauratie-ontwerp voor het noordportaal voor een belangrijk deel de verdienste geweest van Koch. De Stuurs was de initiatiefnemer van het 'wetenschappelijke' onderzoek naar iconografische bronnen, en zijn advies en reactie waren vervolgens hoofdzakelijk gebaseerd op Kochs onderzoek naar de 'oorspronkelijke' toestand. Zo werden de bevindingen van Koch bepalend voor het ontwerp en het resultaat van de restauratie van het noordportaal (afb.12). Dezelfde situatie heeft zich voorgedaan bij de restauratie van het zuidportaal. Hiervan geeft Koch in 1892 aan 'dat de restauratie van het overwelfde portaal met vroegere biechtcel aan den zuidgevel, voornamelijk ook wat plaatsing en

grootte van deur- en lichtopeningen betreft, ontworpen is overeenkomstig het resultaat der gedane onderzoekingen [...].⁴¹

'RIJKSBEVESTIGING'

Al eerder werd gewezen op de invloed van Cuypers' adviezen, bijvoorbeeld bij de sloop van het portaal in het noordoostelijke koor. Deze adviezen bevatten niet alleen zijn specifieke wensen of hadden betrekking op het wel of niet uitkeren van de subsidie, maar ze oordeelden ook over de ontwerp- en detailtekeningen die Koch tijdens de restauratie vervaardigde. De rijksadviseur gaf expliciet aan dat hij ook graag controle had over de details: 'Ten einde zekerheid te erlangen, dat de nieuw te maken steenhoutwerken behoorlijk in den stijl der kerk en wel overeenkomstig het karakter van elk respectievelijk gedeelte, worden uitgevoerd, zal het noodig zijn, de details van deze steenhoutwerken, als vensterramen, lijsten, afdekkingen, balustraden, pinakels vooraf ter goedkeuring voor te leggen, evenals die van het timmerwerk der deuren, dakvensters enz, en van de verschillende compartimenten van glas in lood.'⁴²

Zo stuurde Koch zijn ontwerpen voor de venstertraceringen, waarbij hij verschillende gotische motieven van diverse vensters had verwisseld en samengevoegd, ter beoordeling naar Cuypers. In de reacties van deze laatste zijn hierover geen negatieve reacties of aanwijzingen ter verbetering te lezen. Het advies van 20 december 1882 bijvoorbeeld, dat zeer waarschijnlijk een reactie was op de in september door Koch toegestuurde stukken over de vensterdetaileringen, vermeldt dat volgens Cuypers 'de detailtekeningen [...] thans onze goedkeuring kunnen wegdragen' en dat de werkzaamheden conform deze tekeningen kunnen worden uitgevoerd.⁴³ Voor wat betreft de vensters die overgenomen waren van zijn eigen ontwerp van 1876 was dit ook niet verwonderlijk. Ook de eigen ontwerpen van Koch werden door de rijksadviseur positief beoordeeld. Deze venstertraceringen werden vervolgens toegepast in het noordoostelijke- en middenkoor.⁴⁴ Koch had in dit geval – weliswaar binnen de kaders van de gegeven vormgeving van de rijksadviseur – de vrijheid om zelf zijn aandeel in het ontwerp te leveren. In 1893 maakte Koch ook het ontwerp voor de vensters in de bakstenen westgevel aan weerszijden van de consistoriekamer. Wederom volgden positieve adviezen en werd het ontwerp van Koch uitgevoerd. Op de tekeningen van Koch voor de bewerking van het glas in lood in de vensters volgde wel kritiek. Deze vensters zouden niet het karakter weergeven van werk uit de vijftiende eeuw. Uit de brief van de minister valt op te maken dat er drie tekeningen naar Koch worden verzonden die afwisselend kunnen worden gebruikt.⁴⁵ Omdat deze tekeningen van Cuypers niet in de archieven bewaard zijn gebleven, is niet na te gaan of het om een compleet nieuw ontwerp ging, of dat de rijksadviseur slechts enkele

aanpassingen aan het ontwerp van Koch verrichtte. In ieder geval is duidelijk dat de criteria voor een geslaagd ontwerp voornamelijk werden gekoppeld aan het 'juiste' karakter van een bepaalde tijdperiode, dat tot uitdrukking moest komen in de gehanteerde stijl, vormtaal en detaillering.

Met betrekking tot de restauratie van de buitenschil van de kerk had de rijksadviseur weinig op de detailtekeningen van Koch en de uitvoering daarvan aan te merken. Zo geeft hij in het advies van 8 augustus 1883 aan de minister aan dat het werk met zorg behandeld is en goed is uitgevoerd. '[...] op enkele onnauwkeurigheden in steensnede hebben wij de aandacht van den architect gevestigd.'⁴⁶ Ook op de tekeningen van Koch voor het herstel van de gewelfschilderingen had Cuypers in zijn adviezen niets aan te merken (afb. 13). Uit de correspondentie blijkt dat Koch zich ten opzichte van Cuypers bescheiden opstelt en bereid is diens visie op de schilderijen over te nemen: 'Aangenaam zal het mij zijn omtrent de thans te volgen restauratie dezer schilderijen nader door U te mogen worden ingelicht.'⁴⁷ Op het ontwerp van Koch volgde geen kritiek van de rijksadviseur. In de laatste twee jaar van de restauratie (1897-1898) werd vanuit de rijksoverheid niet langer subsidie verleend en zijn er dan ook geen adviezen van Cuypers meer in de bronnen te vinden. De herstelwerkzaamheden in de consistoriekamer werden geheel volgens het plan van Koch uitgevoerd.

CONCLUSIE

De stelling dat Cuypers verantwoordelijk was voor de restauratieplannen van de Grote Kerk in Zwolle en dat Koch enkel uitvoerend architect was, kan worden genuanceerd. Door de nauwkeurige vergelijking van de ontwerpen van Koch en Cuypers is beter inzicht in de restauratie van de Grote Kerk in Zwolle, en het aandeel van respectievelijk Cuypers en Koch verkregen. Daarnaast biedt het onderzoek een interessante kijk op de verhouding tussen De Stuers (rijksoverheid), Cuypers (rijksadviseur) en Koch (leidend architect). Met name de totstandkoming van het restauratieontwerp van het noordportaal geeft blijk van een complex samenspel tussen de drie partijen, waarbij de bevindingen van het onderzoek van Koch bepalend waren voor het eindontwerp. De Stuers profileerde zich tijdens de restauratie als kritische rijksambtenaar ten aanzien van de eerdere plannen van Cuypers en vervulde achter de schermen een belangrijke sturende rol.

Koch heeft een grotere invloed gehad op het resultaat van de restauratie dan tot nu toe werd aangenomen. Hij stond weliswaar in nauw contact met rijksadviseur Cuypers, maar werd betaald om zelf ontwerpen te leveren. De Zwolse architect speelde een grote rol in het restauratieonderzoek, was bepalend voor het ontwerp van het noordportaal en heeft met zijn ontwerpen voor onderdelen als de venstertraceringen, de gewelfschilderingen en de consistoriekamer, zijn

stempel gedrukt op deze restauratie. Cuypers had uiteraard de bevoegdheid om Kochs ontwerpen te wijzigen en de Zwolse architect had zijn goedkeuring nodig om het uit te kunnen voeren, maar in veel gevallen werd door de rijksadviseur niets of weinig in het ontwerp aangepast. In de restauratieadviezen van Cuypers werd op de ontwerpen van Koch zelfs vaak niets op- of aangemerkt.

Deze gang van zaken geeft aanleiding om meer aan-

dacht te schenken aan de exacte 'bemoeijingen' van de uitvoerende architecten bij grote restauraties, in relatie tot het aandeel en de invloed van rijksadviseur Cuypers. Verder onderzoek bij andere restauratieprojecten, kan wellicht verhelderen of de rol van Koch in Zwolle exemplarisch is voor de rol van lokale architecten in de negentiende-eeuwse, rijksge subsidieerde restauratiepraktijk.

NOTEN

- 1 Anoniem, 'De Groote of St. Michaëlskerk', *Zwolsche Courant* 31 augustus 1896.
- 2 Zie: A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect 1850-1918*, Zwolle 1995, 107-113; C.J. van der Peet en G.H.P. Steenmeijer (red.), *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwdienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 219.
- 3 Van Leeuwen 1995 (noot 2), 241.
- 4 Deze archieven zijn ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), het Nederlands Architectuurinstituut (NAI) in Rotterdam, het Historisch Centrum Overijssel (HCO) in Zwolle en het Nationaal Archief (NA) in Den Haag.
- 5 Het artikel is een bewerking van de masterthesis van de auteur: *Restaureren op rijksadvies: P.J.H. Cuypers en de restauratie van de Grote- of St. Michaëlskerk in Zwolle 1875-1898*, Universiteit Utrecht, juli 2012, begeleider dr. M. Hurx. Raadpleeg voor een gedetailleerd overzicht van het verloop van de restauratie en de concrete restauratiewerkzaamheden de masterthesis via <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0906-200642/UUindex.html>.
- 6 Van Leeuwen 1995 (noot 2), 94.
- 7 Verder bestond het College van Rijksadviseurs uit C. Leemans (directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden), A.J. Enschedé (gemeentearchivaris in Haarlem), C. Vosmaer (kunstercriticus en redacteur van de Nederlandsche Spectator), J. Weissenbruch (schilder en tekenaar) en J.R.T. Ortt (hoofdinspecteur van Waterstaat).
- 8 Zie de discussie tussen De Stuers en Cuypers bij de restauratie van de Sint-Servaaskerk in Maastricht in J. Perry, *Ons fatsoen als natie: Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004, 181-183.
- 9 Van der Peet en Steenmeijer 1995 (noot 2), 175-176.
- 10 Gemeente Zwolle, 'Koch & Koch: een architectenfamilie rond 1900', *Informatieblad Monumentenzorg en Archeologie* 16 (december 1992), 1-3.
- 11 Het bureau W. en F.C. Koch werd ingeschakeld bij de nieuwbouw van de neoromaanse kerk te Heino (1867), de in neorenaissance opgetrokken kerk te Gramsbergen (1878) en een kerk in neogotische stijl in Genemuiden (1883).
- 12 Gemeente Zwolle 1992 (noot 10), 3-8.
- 13 J. Erdsieck, 'Een restauratie in de 19e eeuw, de Grote kerk van de ondergang gered', *Zwols Historisch Tijdschrift* 15 (1998) 2, 46-50.
- 14 Bestek en voorwaarden wegens het vernieuwen en herstellen van de oude ramen en bijbehorende in de Groote of Michaëlikerk, 5 februari 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 15 Notulen van de vergadering van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst 22 februari 1875, NA, 2.04.40.06 archief Rijksadviseurs, inv.nr. 1.
- 16 F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, Den Haag 1975, 38.
- 17 Advies College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 25 februari 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 18 Notulen van de gecombineerde vergadering van kerkvoogden en notabelen 8 maart 1875, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 452.
- 19 *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst* (1879), uitgegeven door het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Den Haag 1921, platen 15-16 en 25-33.
- 20 Uit de correspondentie tussen Cuypers, Koch en de Hervormde gemeente blijkt dat Van den Bergh en Hezenmans enkel een seconderende functie hadden.
- 21 Brief van de kerkvoogdij aan de minister van Binnenlandse Zaken, 20 februari 1882, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 452.
- 22 Cuypers was in ieder geval zelf zeer content met zijn restauratieontwerpen voor de Sint-Michaëlskerk. Hij gaf namelijk in april 1879 aan dat hij de plannen graag terug wilde hebben van het kerkbestuur, zodat hij deze naar München kon sturen voor een daar in juli te houden kunsttentoonstelling. De minister had Cuypers opdracht gegeven om voor deze tentoonstelling een selectie te maken van tekeningen en plannen van de 'vaderlandse monumenten van geschiedenis en kunst'. Brief Cuypers aan de kerkvoogdij, 8 april 1879, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 23 Een vergelijking van doorsneden van de kerk is alleen niet mogelijk, omdat hiervan geen ontwerpen van Koch bewaard zijn gebleven. Hetzelfde geldt voor de zuid- en westgevel, omdat hier juist tekeningen van Cuypers van ontbreken. De doorsneden van Cuypers geven, gelijk aan de plattegrond, ook geen grote wijzigingen weer ten opzichte van de bestaande toestand (uitgezonderd de profilering van de vensters).
- 24 Daarnaast heeft Cuypers in de plattegrond de bestaande toestand van het interieur in hoofdlijnen weergegeven en heeft hij de vorm van de absis van de oudere Romaanse voorganger getekend. Het is niet duidelijk of dit laatste op fantasie of op aantoonbaar bewijs is gebaseerd. Deze absis wordt in de documentatie nergens vermeld.
- 25 Ook is de sacristie (stovenhok) op het ontwerp van Cuypers hoger, voorzien met blindnissen en is het venster links hiervan verder naar beneden doorgetrokken.
- 26 Brief van Cuypers aan de kerkvoogdij, 17 december 1878, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 27 Advies van Cuypers en Van den Bergh aan de minister van Binnenlandse Zaken, 24 augustus 1882, NA, 2.04.13 archief BiZa/Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, inv.nr. 1473.
- 28 Brief van Koch aan de Commissie voor de Restauratie van de Sint-Michaëlskerk te Zwolle, 20 september 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 29 Advies Cuypers en Hezenmans, 8 augustus 1883, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 30 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 274.
- 31 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 32 Deze dienden niet rond, maar accoladevormig te zijn. Tevens moesten de kruisbloemen in de nissen hoger geplaatst worden.
- 33 Brief van Mulder aan De Stuers, 9 juli 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 34 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart

- 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 35 Perry 2004 (noot 8), 184.
- 36 F.C. Koch, *Toelichting van de in potlood genomen copieën, naar oude schilderijen*, 28 februari 1886, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 37 F.C. Koch, *Toelichting van de in potlood genomen copieën, naar oude schilderijen*, 28 februari 1886, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 38 Brief van De Stuers aan Cuypers, 8 maart 1886, NAI, archief Bureau Cuypers, inv.nr. g162.
- 39 Enige wijziging had Koch later nog aangebracht ten aanzien van het venster op de eerste verdieping. Bij nader onderzoek tijdens de inspectie in juni bleek dat het bovenste deel van het venster niet blind was geweest, maar met glas in lood was gevuld.
- 40 Brief van Koch aan de minister van Binnenlandse Zaken, 17 juli 1886, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 41 Brief van Koch aan de kerkvoogden, 21 mei 1892, HCO, 1140 archief Nederlands Hervormde gemeente te Zwolle, inv.nr. 596.
- 42 Advies Cuypers en Van den Bergh, 24 augustus 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 43 Advies Cuypers en Van den Bergh, 20 december 1882, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.
- 44 Bij de vensters aan de noord- en zuidzijde van de kerk werden de in 1876 gemaakt ontwerpen van Cuypers toegepast.
- 45 Brief van de minister aan de commissie voor de restauratie der Sint-Michaëlskerk te Zwolle, 9 mei 1883, NA, 2.04.13, inv.nr. 1473.

J. VROMEN MA is architectuurhistoricus en eigenaar van Belfort Bureau voor Cultuurhistorie en Monumenten. In 2012 rondde hij de Master Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht

cum laude af met de eindschrijft *Restaureren op Rijksadvies: P.J.H. Cuypers en de restauratie van de Grote- of St. Michaëlskerk in Zwolle 1875-1898*.

KOCH'S 'BEMOEIJINGEN'

P.J.H. CUYPERS, F.C. KOCH AND THE RESTORATION OF THE GROTE KERK IN ZWOLLE 1875-1898

JACCO VROMEN

By the second half of the nineteenth century, the Grote Kerk, or St Michael's Church, in Zwolle was in bad repair indeed. Initially, in 1875, the Reformed congregation only considered repairing the church windows. Eventually, under the supervision of government advisor P.J.H. Cuypers (1827-1921), the church underwent a large-scale restoration. It was one of the largest early restoration projects in which the Board of Government Advisors for Monuments of History and Art played an advisory part. The restoration itself took place under the management of Zwolle's native architect F.C. Koch (1840-1917).

In general, the literature assumes that Cuypers was responsible for the design and that Koch was merely the 'executive' architect. This article qualifies this assumption. The research not only offers a clear overview of the restoration process of the Grote Kerk in Zwolle at the end of the nineteenth century, but also presents a much more balanced view of the relationship between Cuypers and Koch, and sheds light on V. De Stuers' (1843-1916) role in the restoration process. De Stuers, a senior government official at the Home Department, had adopted a critical attitude towards Cuypers' restoration designs and, behind the scenes, played an important steering role in the restoration research.

The sources show that Cuypers greatly influenced the course and scale of the restoration. As government adviser he advocated an overall restoration of the church and personally drew up restoration plans and a budget. And so the initial plan to restore a few windows developed into an overall restoration, in which Koch was not just the implementer of Cuypers' restoration ideas but had a much greater influence on the end result than has been assumed until now. He played a major part in the restoration research, effectively designed the north portal and made his mark on the restoration with his designs for elements such as the window tracery, the vault paintings and the consistory.

As government advisor, Cuypers was of course authorized to make changes to Koch's designs and Koch needed his permission to implement them, but in many instances Cuypers made hardly any changes or none at all. In his restoration advice Cuypers hardly made any comments on Koch's designs either. This shows how attention should also be paid to the exact nature of the 'bemoeijingen' (involvement) of so-called executive architects when analysing the Dutch government-subsidized restoration practice in the nineteenth century.